



РЕЦЕНЗІЇ

Станіславський В.В.

Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 357 с.

Із часів фундаментального дослідження Д.І.Яворницького історія Запорізької Січі і запорізького козацтва (до розорення січі І.Галаганом) практично завжди була лише одним з аспектів дослідницької проблематики, насамперед з історії України, а крім того, з історії Росії або Речі Посполитої, або ж врешті – взаємин цих країн. Протягом більш-менш тривалого періоду практично не робилися спроби вивчення власне Запоріжжя як самостійного суб'єкта міжнародної політики.

Саме тому нова студія українського історика В'ячеслава Станіславського, що звернувся до проблеми стосунків Запорізької Січі і Речі Посполитої у 1686–1699 рр., є вагомим внеском не тільки у вивчення окресленої автором проблематики, але й у дослідження міжнародних відносин вказаного періоду у Східній Європі в цілому.

Хронологічно робота охоплює два важливі рубежі в історії не тільки України, але усієї Східної Європи. 1686 р. – рік укладення російсько-польського договору і фактичного приєднання Росії до Священної ліги мав важливі наслідки і для Запорізької Січі, що перейшла під протекторат Росії. Подія ця певним чином пов'язана і з іншою датою – 1683 р. – початком австро-польсько-турецької війни (із 1684 р. – війна Священної ліги з Османською імперією), яка стала причиною зростання політичного значення Запоріжжя, як традиційного центру боротьби з Кримським ханством і османською Туреччиною і

відродження козацтва на Правобережній Україні. У зв'язку з цим логічним і обґрунтованим є достатньо докладний розгляд автором у вступному розділі його роботи взаємин Запорізької Січі з Росією (і в т. ч. Лівобережною Україною) і Річчю Посполитою напередодні початку війни з Османською імперією, а також в її початковий період.

Верхня хронологічна дата дослідження – 1699 р. також не може викликати сумнівів. Це час закінчення війни з османами і початок ліквідації козацтва в Речі Посполитій, що мало важливе значення і для історії Запоріжжя.

Таким чином, предметом свого дослідження автор обрав вельми важливий, і, як видається, переломний етап у взаєминах Запорізької Січі з Річчю Посполитою, коли традиційна, що тривала століттями, військова співпраця запорізьких козаків із польськими королями і гетьманами відходила в минуле, а перед Січчю постала перспектива занепаду і ліквідації як політично незалежного центру в умовах просування Російської держави на південь.

Джерельна база дослідження вражаюча. Авторіві вдалося опрацювати великий масив документів, що стосуються вказаного періоду – і зокрема більшість справ фондів 124 і 79 Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), що торкаються стосунків Москви і Батурина і російсько-польські відносини. В.Станіславський виконав величезну і кропітку роботу з виявлення документів, що стосуються вибраної ним проблематики у складі посольських книг фонду 79. Не менш цінним є і те, що найцікавіші документи, знайдені автором, опубліковані в додатку до його монографії, що полегшить працю подальших поколінь дослідників.

У першому розділі своєї праці автор описує період стосунків Речі Посполитої і Запорізької Січі безпосередньо після укладення «Вічного миру» і в період походів російсько-українських військ на Крим. Відразу після укладення «Вічного миру», всупереч його умовам, Ян Собеський звернувся до запорожців, запрошуючи їх на службу, і січовики відгукнулися на його прохання, не приховуючи цього від Батурина. Автор обґрунтовано робить акцент на цьому факті, як на останньому офіційному запрошенні запорожців на польську службу. Важливим є і спостереження, що згодом Січ приховувала свої контакти з Річчю Посполитою від Батурина і Москви. В.Станіславський також справедливо відзначає, що прагнення лівобережного гетьмана (спочатку І.Самойловича, а потім І.Мазепи) на основі «Вічного миру» підсилити контроль над Запоріжжям, а також заснування Новобогородицької та Новосергієвської фортець, що загрожували незалежності Січі, стало основним чинником посилення політичної активності запорожців щодо Варшави. З іншого боку, проблема ця виявилася тісно пов'язана з діяльністю правобережного гетьмана Андрія Могили, який намагався встановити свій контроль над Запоріжжям. Водночас автор доходить висновку, що після Кримських походів (в яких січовики взяли активну участь) позиції Росії, а, отже, і лівобережного гетьмана, на Запоріжжі зміцнювалися.

Характерно, що поступовість затвердження влади Росії над Запоріжжям характеризує яскравий факт, наведений автором, що через 13 років після укладення «Вічного миру» 1686 р., запорожці все ще користувалися польськими прапорами – з Москви, незважаючи на неодноразові прохання січовиків, ніяк не могли вислати царських корогв.

Розглядаючи у своїй книзі мотиви, якими керувалося запорізьке козацтво у виборі тієї або іншої політичної орієнтації, В.Станіславський виділяє, на наш погляд, два основні чинники цього явища: прагнення запорожців поліпшити своє матеріальне становище і зберегти максимум незалежності як від Варшави і Москви, так і від Батурина. Ці чинники і стали причиною рішення Січі прийняти підданство Речі Посполитої, спорядивши туди посольство і одночасно уклавши перемир'я з Кримським ханством. Ці події розглядаються автором у другому розділі його праці. Посольство запорожців до польського короля Яна Собеського закінчилося невдачею. Відбулося це, на думку автора, з трьох причин: 1) Король не дав однозначної відповіді в питанні про підданство Запорізької Січі Речі Посполитій; 2) Запорожці були незадоволені матеріальною підтримкою з польського боку й умовами перебування в Речі Посполитій; 3) Розчарування січовиків у матеріальних можливостях шляхетської республіки, їх усвідомлення її економічного занепаду. Остання виділена автором причина є малозначною – сумнівно, щоб запорожці чітко усвідомлювали макроекономічні процеси, що відбувалися в Речі Посполитій, їх швидше (і про це неодноразово наголошується на сторінках книги) цікавили матеріальні потреби сьогодишнього дня. Водночас ще одна причина невдачі запорізького посольства бачиться в злагоджених діях дипломатії Москви і Батурина (яким також присвячено достатньо сторінок рецензованої праці), що зуміла зробити активні контрзаходи, коли російський резидент у Речі Посполитій знав про прибуття посольства і його цілі ще до офіційного прийому посольства П.Лазуки і А.Кисляковського королем.

У третьому розділі автор простежує реакцію Запорізької Січі на зниження військової активності Москви і Батурина після Кримських походів. Вона виразилася в самовільному відході окремих запорізьких загонів на службу до польського короля, що здійснив 1691 р. похід до Молдавії, тоді як російські й українські війська були бездіяльними. Привертає увагу відмічена В.Станіславським характерна риса подібних переходів запорожців на польську службу – усі вони здійснювалися самовільно, без згоди ради усього Низового війська. Запорізька старшина вважала за краще зберігати хороші відносини з Москвою і Батурином, у відповідь на дозвіл царів укласти тимчасове перемир'я з Кримом, щоб мати можливість ходити в пониззя Дніпра на рибні та соляні промисли. Одним із наслідків такої позиції стала невдача виступу Петра Іваненка (Петрика), що намагався спертися на Кримське ханство в боротьбі за незалежність українських земель як від Росії, так і від Речі Посполитої. Уперше автор так широко освітив роль запорізьких козаків у боях із турками і татарами 1691–1693 рр., коли запорожці відрізнялися в ході бойових дій на кордоні з Молдовою (оборона фортеці Сороки в 1692 р.) і на Поділлі (служба у форті Св. Трійці 1693 р.).

Активізація дій Росії проти Кримського ханства й Османської імперії в другій половині 1690-х рр. викликала відповідно зниження переходів на польську службу запорізьких козаків, що мали можливість отримати її у російських царів. Цьому періоду (1695–1699 рр.) присвячено четвертий розділ книги В.Станіславського. Автор особливо звертає увагу на таку подію, що раніше скупо висвітлювалася в літературі, як узяття чотирьох турецьких містечок у гирло Дніпра, здійснене російсько-українською армією І.С.Мазепи і Б.П.Шереметєва, в якому активну участь взяли і запорізькі козаки. У книзі справедливо підкреслюється важливість цієї події, яка разом із захопленням Азова дала можливість січовикам відновити морські набіги на Крим і турецьке узбережжя. Практично до нуля звело стосунки Запоріжжя з Річчю Посполитою рішення сейму 1699 р. про ліквідацію козацтва на Правобережній Україні. У зв'язку із закінченням війни шляхта більше не мала потреби і в послугах Запоріжжя. Цікаво також спостереження В.Станіславського, що фактично тенденція ліквідації польсько-запорізької співпраці явно позначилася вже після смерті короля Яна Собеського – знавця козацтва й цінителя його бойових якостей.

У книзі наведено численні документальні свідчення, що яскраво і точно характеризують Запорізьку Січ не тільки як воєнізовану організацію, добробут якої залежав від наявності військової служби, але й вогнище соціальної нестабільності, «зрівняльних» настроїв, своєрідний каталізатор можливих радикальних соціально-політичних виступів в Україні. В.Станіславський підкреслює, що сучасники, зокрема гетьманська верхівка, а також Варшава й Москва, чудово це все усвідомлювали.

Особливо хотілося б звернути увагу на те, що рішення поставленої автором задачі – висвітлити стосунки Речі Посполитої і Запорізької Січі у вказаний час викликало необхідність звернутися до широкого комплексу проблем, пов'язаних головним чином із російсько-польськими відносинами і місцем Лівобережної України в російській політиці відносно Польщі. Багатий фактичний матеріал з 79 фонду РДАДА у Москві переконливо доводить відсутність глибоких суперечностей між Батурином і Москвою, злагоженість дій російської й української дипломатії на польському і кримсько-турецькому напрямках, здійснення постійних консультацій Посольського наказу з гетьманом І.С.Мазепою з найрізноманітніших питань. Це ще раз доводить, що докладний розгляд різних аспектів російсько-українських відносин останніх десятиліть XVII в. приводить до висновків, що не завжди узгоджуються з тими загальними постулатами, пануючими після 1991 р. в українській історичній науці.

Книга забезпечена іменним і наочним показником.

У цілому слід підкреслити, що дослідження В.Станіславського є цінним внеском у дослідження міжнародних відносин у Східній Європі другої половини XVII в.

К.А.Кочегаров (Москва, Російська Федерація)